

O POJMOVIMA ČAST, DOSTOJANSTVO, GRAĐANSKA PRAVA U SVJETLU SUODNOŠENJA LJUDSKOG I INSTITUCIONALNOG

IVAN KUVAČIĆ

Filozofski fakultet, Zagreb

Revija za sociologiju, God. VIII, 1978 (1—2, siječanj—lipanj); 8—15

U suvremenom industrijskom društvu sve više prevladava uvjerenje da pojmovi **čast** i **djevičanstvo** dijele istu sudbinu. Čovjek koji se tuži da mu je ugrožena čast dolazi u isti položaj u kojem se nalazi djevojka koja se brine da sačuva djevičanstvo. Oba položaja ne izazivaju simpatije i suosjećanja sugrađana, već su predmet dosjetki i zabave kako u svakodnevnim razgovorima tako i u humorističkoj literaturi. U tome prednjači takozvana intelektualna avangarda, za koju su pojmovi čast i seksualna nevinost puki ideološki ostaci svijesti preživjelih klasa. Kad se pruskog oficira ili samuraja smjesti u društvo moralizirajućih baka, tada oni više ne izazivaju strah, divljenje ili mržnju, već podsmjeh i porugu.

Zanimljivo je da se mnogi teoretičari u dokazivanju preživjelosti pojma časti pozivaju na nesposobnost suvremenog čovjeka da shvati uvredu, koja je u biti uvreda časti. Tako postupa američki sociolog Peter Berger,¹ koji napominje da američko pravo ne priznaje povredu časti kao uzrok za pokretanje postupka. Jedino onda ako je uvredom dovedena u pitanje sposobnost zarade ili napredovanja u karijeri, uvrijeđeni ne samo da se može obratiti sudu, već može računati i na suosjećanje prijatelja. Ako se ne radi o takvom slučaju, njemu će se savjetovati da cijelu stvar jednostavno zaboravi. Ako, usprkos tome, uvrijeđeni inzistira na zadovoljštini, njega će kategorizirati kao »neurotika«, »supersenzitivnog beznačajnog evropejca« ili kao žrtvu »provincijskog mentaliteta«.²

U svemu tome, kako izgleda, nema ni govora o dehumanizaciji ili o degradaciji ličnosti, jer se smatra da **čast** kao **feudalni pojam**, koji je povezan s hijerarhijskim poretkom, nema mjesta u modernom društvu. On danas, tako se kaže, još uvijek vegetira u redovima preostale aristokracije, među vojnicima i u tradicionalnim profesijama kao što su advokatska i liječnička. U tim je grupama čast, kao direktni izraz statusa, izvor solidarnosti među onima koji su hijerarhijski ravnopravni i razgraničenje prema onima koji su im potčinjeni. To znači da se pravila časti primjenjuju me-

¹ The Homeless Mind, New York, 1973.

² Ibidem, p. 84.

đu onima koji imaju isti status i isti položaj u hijerarhiji. Pravi vitez dijeli megdan samo s onim tko mu je ravan po rangu.

U tome ipak čini se, postoji značajna iznimka, koja će nam možda pomoći da čitavu stvar temeljitije razmotrimo. To je čast žene koja je toliko značajna da otklanja diskriminaciju na bilo kojoj osnovi i to ne samo danas, nego i onda kada su razlike po porijeklu i položaju pripadale osnovnim principima društvenog života. I tada se smatralo da obrana ženske časti, bez obzira na položaj i klasu, pripada prvim dužnostima svakog pravog viteza.

Odakle ta ravnopravnost koja stavlja u pitanje shvaćanje časti kao izraz solidarnosti među onima koji su hijerarhijski ravnopravni i razgraničenja prema onima koji su im potčinjeni? Zar to ne pokazuje da pojam časti ipak nije nužno povezan s institucionalnim ulogama, već je utemeljen u samoj osnovi ljudskog bića, u onome po čemu se pojedinac izdvaja i postaje ličnost?

U traganju za odgovorom na ova pitanja lako dolazimo do objašnjenja koja pokazuju da spomenuti izuzetak ne samo što ne opovrgava pravilo, već ga punom snagom potvrđuje. Naime, stvar je u tome, što se pokazuje da je navedeno shvaćanje ženske časti sastavni dio tradicionalnog morala koji polazi od integriteta plemena, porodice i lokalne zajednice, a ne od ličnosti. Tu su važne dvije okolnosti. S jedne strane, čast žene-majke je osnovni preduvjet širenja i učvršćivanja monogamne porodice, a s druge, to je istovremeno razlog njene potčinjenosti ocu porodice koji je nosilac imena i kontinuiteta u odnosu prema vanjskom svijetu. U skladu s tim jasno je da Puškin nije poginuo braneći čast svoje žene, nego je, ako ostanemo na ovoj razini razmatranja, pao kao žrtva morala, koji štiti čast oca porodice ograničavanjem ličnih prava žene.

Ovako shvaćen pojam časti traži mnoga ograničenja, ili bolje reći pretpostavlja asketski pristup životu, što nas upućuje na upoznavanje sistema vrijednosti u kojem se on razvio. Radi se o shvaćanju prema kojem naš zemaljski život nije pravi život, već samo priprema za život na drugom svijetu. Svestrano potiskivanje osjetilnog i požudnog pripada među najvažnije preduvjete spasenja. Spolni odnosi su nužni i opravdani jedino zbog rađanja djece. Sva ona svojstva, koja potiču ljudsku jedinku na izvorno, spontano i neobuzdano ispoljavanje, sustavno se ograničavaju i potiskuju da bi se proširio prostor za djelatnosti koje čovjek obavlja kao član raznih vjerskih i svjetovnih institucija, počevši od porodice i pojedinih mjesnih udruženja, pa sve do najviših crkvenih, društvenih i državnih funkcija i položaja. U svim tim slučajevima čovjek je, kako se to veli, počašćen jer obavlja ovu ili onu funkciju, jer zauzima ovaj ili onaj položaj. U sličnom položaju je i čast žene prvenstveno vezana uz njenu ulogu u porodici. Stoga se s opravdanjem zaključuje da se pojam čast odnosi na one vrijednosti koje čovjek ima kao član neke zajednice.

Kad se ove okolnosti suprotstave glavnoj struji suvremene orijentacije, postaje mnogo jasnije, zašto dolazi do krize pojma časti. Očito je da suvremene ideologije sve manje koriste asketski pristup životu. Dapače,

može se reći da je u tome napravljen pravi zaokret, naročito u vrijednosnom sistemu razvijenog kapitalizma. Zbog sve veće potrebe neprestanog stimuliranja materijalne potrošnje, osjetilno uživanje postaje glavni način ljudskog ispunjenja. Za hedonističko raspoloženje, koje se obraća nagonima i osjećajima i koje na toj osnovi razvija raznolikost i bujnost životnih oblika, pitanja časti nisu nimalo interesantna. Seksualno se odvaja od genitalnog jer nalazi smisao i svrhu u samom sebi. Problem ženske časti i njene zaštite očito ne postoji, jer se suprotno tome poduzima da se ženu, njenu ljepotu i privlačnost stavi u službu širenja i čuvanja postojećih institucija. Od žene se traži da odbaci sve moguće tabue i ograde, da se oslobodi tradicionalnih stega, ali ne zato da bi živjela i djelovala autentično, u skladu sa svojom prirodom, već da bi preuzela ulogu glavnog stimulatora i svodnika sve veće i sve problematičnije potrošnje.

Taj hedonistički impuls, u čijoj osnovi leži razvoj moderne privrede, počinje s ranom renesansom, doživljava manje i veće oscilacije, da bi se u naše vrijeme posebno razbuktao. On je doista mnogo doprinijeo stvaranju raspoloženja koje malo mari za pitanje časti i slave. No, s druge strane, kriza pojma časti je historijski povezana s izdvajanjem pojedinaca iz hijerarhijskih zajednica i institucija i njihovim osamostaljivanjem. U vezi s tim ističe se da na ruševinama pojma časti izrasta pojam **ljudskog dostojanstva**, koji nema svoju osnovu u zajednici, nego u samosvijesti osamostaljene ličnosti. Pritom se taj prijelom predstavlja na takav način kao da je to isključiva tekovina modernog građanskog društva. Međutim, vrlo snažan izraz tog prijeloma i sukoba u okviru zapadne civilizacije predstavlja klasična grčka tragedija. Dmonske ili božanske sile, mračne sile ljudske duše, prijete da smrve tragičnog junaka. No, on ide svojim putem, bez obzira na zapreke, žrtvujući i život u obrani onog što čovjeka čini čovjekom. Prometej je najbolji uzor ljudskog dostojanstva i prkosa. On ne ustupa pred silom pa ni onda kad se ona služi autoritetom svemogućeg boga.

Uz integritet i dostojanstvo pojedinca idu deklaracije o ljudskim pravima, koje su nesumljive tekovine građanskog društva. To su sloboda, težnja za srećom, nepovredivost ličnosti, zaštita pred pritiskom vlasti i sloboda govora i štampe.

Uopćeno se kaže da je sloboda pravo koje pripada čovjeku da čini sve što ne škodi pravima drugih. U praksi se radi o pravu u sebi ograničenog individuuma. To znači da se radi o pravu na privatno vlasništvo, pa prema tome o pravu na sebičnost, tako da svaki čovjek u drugom čovjeku nalazi zapreku svojoj slobodi. Nužno dolazi do podvojenosti, jer je čovjek s jedne strane privatni vlasnik, to jest egoist, a s druge građanin, to jest moralna osoba. O konkretnim pravima može biti riječ tek kad se ostvare uvjeti koji ih omogućuju, a to će biti tek onda kad čovjek organizira svoje vlastite snage kao društvene, što znači kad ukine političku sferu kao silu koja mu se suprotstavlja. Time su uglavnom označena ta prava kao i zapreke koje onemogućuju da ih se ostvari.

Bez obzira na moguće zapreke i ograničenja, proklamirana ljudska prava koja su donijele građanske revolucije, označavaju veliko dostignuće

u borbi za bolji život većine ljudi. Velika je stvar bila kad su život, sloboda i sreća bili proglašeni neotuđivim pravom svakog čovjeka bez razlike na rasu, klasu i društveni položaj. Kasnije kad su se zaoštrile klasne suprotnosti, kolektivni zahtjevi su potisnuli individualna prava. Tada u prvi plan dolazi pravo na štrajk, pravo na skraćeno radno vrijeme i odmor, pravo na socijalno osiguranje, pravo na obrazovanje itd. No time, naravno, u načelu nisu stavljena u pitanje individualna prava, već se samo polazilo od pretpostavke da ih se može ostvariti jedino kolektivnom, organiziranom borbom.

Ono što na ovom planu ne može ostvariti kapitalističko društvo s pravom se očekivalo da će ostvariti socijalizam, tim više što su njegovi protagonisti stalno naglašavali da se ne odriču pozitivnih tekovina građanske revolucije. Na žalost, to se do sada nije ostvarilo. Naprotiv, u nekim socijalističkim zemljama ne samo da se otvoreno osporava ono što je najbolje i najplemenitije u samoj ideji o ljudskim pravima, već se grubo ukida i sama osnova na kojoj sve to počiva, a to je **pravo na ljudski život**. To se ostvaruje indirektno na taj način što se negira neprikosnovenost ličnosti optuženog za vrijeme istrage kao i njegovo pravo na stručnu pomoć u obrani. Na taj način pravo na život nije pravo, već je život posljedica dobre volje onih koji vladaju. Staljin je običavao jednim potezom pera potvrditi čitave liste osuđenih na smrt bez ikakvog nastojanja da svaki slučaj posebno razmotri pa presudi. I ne samo što ih je pogubio, već je istovremeno sve poduzeo da ih ponizi, da zgazi njihovo ljudsko dostojanstvo. U vezi s tim Rodoljub Čolaković piše:

»Još i danas kad poslije toliko godina razmišljam o tome, ne mogu da u sebi zatimim osjećaj stida što sam mogao tako slijepo da vjerujem u sve te klevete kojima je Staljin obasuo svoje političke protivnike na samoj ivici njihovih grobova. Malo mu je bilo da ih smakne, trebalo ih je još uprljati, poniziti, gaziti po njihovom ljudskom dostojanstvu u čudovišnom osvetničkom bijesu. A mi smo mu iskreno vjerovali, pomagali mu, misleći da time vršimo svoju revolucionarnu dužnost.«³

Upoznavanje te strane Staljinove vladavine, u čemu su ključnu ulogu odigrala potresna svjedočanstva Solženjicina, zadalo je odlučan udarac monolitnoj koncepciji svjetskog komunističkog pokreta pod rukovodstvom SSSR-a. U vezi s tim je jasno da ni alternativa samoupravnog socijalizma nema izgleda za uspjeh, ako ne otvara dovoljno širok prostor za afirmaciju ljudskih prava i ako ne vodi posebnu brigu o integritetu i dostojanstvu ličnosti i to, razumije se, ne onako kako se to očekivalo u prošlom stoljeću, već na način koji odgovara suvremenim uvjetima. U suprotnom slučaju valjalo bi priznati fatalnu slabost socijalizma u bitnom pitanju, jer malo tko danas ozbiljno uzima ideološka uvjerenja da su ljudska prava i dostojanstvo ličnosti preživjele buržujске kategorije.

S druge strane, sasvim je opravdano pitanje da li takozvana ljudska prava dovodi u pitanje samo birokratski socijalizam? Zar se moderni kapitalizam ne razvija na takav način, koji sve više sužava prostor slobod-

³ Kazivanje o jednom pokoljenju. Knjiga II Sarajevo 1968, st. 188.

nog izbora? Dva su glavna razloga kojima se to može objasniti. To je, s jedne strane, sve veće prevladavanje gigantskih kompanija, u kojima ogromna većina ne samo što ništa ne odlučuje, nego se zbog vlastitog interesa i sigurnosti stalno mora prilagođavati na brze promjene. Sve više se razvijaju i učvršćuju uvjeti u kojima gotovo svi građani vrše izbor u okviru zadatih alternativa, bilo da se radi o kupovanju deterdženta ili o izboru šefa države. S druge strane, a u skladu s prvom okolnošću, svijest i javno mijenje građana su u potpunoj ovisnosti o sredstvima informiranja, koje ih planski obrađuje i mijenja. Televizija tako uspješno nameće pogled na svijet čitavom narodu, da se tome praktički malo tko i pokušava oduprijeti. Izuzetak čine manje grupice studenata i intelektualaca, koje su gotovo sasvim nemoćne, jer se u najrazvijenijim zemljama drastičnom brzinom smanjuje mogućnost organiziranog suprotstavljanja, što onda prirodno uvjetuje opći porast represije.

Važno je napomenuti da većina stanovništva, koja ima dobru zaradu i visok životni standard, to ne doživljava kao represiju, već kao neophodne mjere protiv onih koji bi mogli ugroziti opću sigurnost i prosperitet. Zahvaljujući ranije spomenutim promjenama u privrednoj strukturi, vlast moderne kapitalističke države je u mnogo povoljnijem položaju prema potencijalnim protivnicima, nego je bila ranije, jer, među ostalim, mnogo uspješnije kontrolira zapošljavanje, osobito kad se radi o visoko kvalificiranim stručnjacima i intelektualcima. Radi toga se proklamirano pravo na **drukčije mišljenje i djelovanje** sve više potiskuje prema marginama života ili u ilegalnost. Doduše, može se reći da još uvijek ima grupa koje na raznim osnovama naizgled slobodno djeluju. Međutim, sama okolnost što ih se tolerira najbolji je dokaz da se njihova djelatnost odvija u predviđenim: kontroliranim kanalima. Čim netko **doista** počne **drukčije** djelovati i misliti, smjesta nailazi na vrlo brutalan otpor, koji se u pravilu ne zaustavlja pred otvorenom primjenom sile. Dakle, ne radi se samo o monopolu na primjenu nasilja, nego i o monopolu na istinu. To je situacija u kojoj i suprotstavljanje nužno poprima oblik nasilja.

Zar se u etapi revolucionarnog poleta i preokreta ne govori o dostojanstvu i časti onih pojedinaca koji pokreću revoluciju. Zar ne postoji etos velikih revolucionarnih ličnosti, što je najbolje izraženo u devizi **Čovjek — to zvuči gordo!**? Poštenje, hrabrost, samoprijegor, odgovornost, to su osobine na kojima je utemeljena snaga revolucionarnog pokreta. No, da li postoji kodeks revolucionarne časti? Očito je da postoji i takav kodeks. To je ono što se razvija kao svojevrsni »esprit de corps« među revolucionarima uvijek spremnima braniti zajedničke vrijednosti, među kojima dominira oslobađanje porobljenih i stvaranje društva jednakosti. I tu se čast razvija kao zajednička vrijednost, koja je vezana uz razvoj revolucionarnih institucija s kojima se ljudi ponose i smatraju posebnom čašću da budu njihovi članovi.

Privrženost ljudi revolucionarnim institucijama koristi birokracija u fazi postrevolucionarne stabilizacije. Tek tada se detaljno razrađuje kodeks časti pripadnosti partiji, pri čemu se ne polazi od ljudskog poštenja i hrabrosti, nego od poslušnosti kao od bitnog svojstva. U skladu s tim

razvija se gledište o partijnosti kao o centralnoj kategoriji cjelokupnog vrijednosnog sistema. Traži se disciplinirano izvršavanje zadataka koje postavlja rukovodstvo i koje je obavezno za sve. Zato se nameće eshatološka vizija predanog rada i žrtvovanja za buduće generacije, čime se legalizira i opravdava nemilosrdna represija državnog aparata prema pojedincima i grupama, koji na bilo koji način dovode u pitanje proklamiranu politiku razvoja. Na toj osnovi pravo na drukčije mišljenje ne samo da nije pravo, već se pretvara u najveći zločin protiv naroda i države.

Tako se dolazi do pojma časti kao pripadništva organizaciji ili mehanizmu s kojima se čovjek poistovećuje, gubeći bitna ljudska obilježja. Radi se o perspektivi pretapanja ljudskog u mehaničko, u monstrozno, u kojem sveopća kontrola nije više instrumenat države, već osnova a država je samo njeno sredstvo. Lojalnost, privrženost i pokornost aparatu i njegovom šefu predodređuju akciju svakog esesovca. Na svom oružju on nosi Führerov zapis — Vjernost je moja čast.

Ne treba se čuditi što je ta perspektiva u poratnom razdoblju izazvala vrlo oštru reakciju, koja zajedno s institucijama odbacuje i pojam časti. Mnogi su ljudi, osobito mladi, instinktivno, po zakonu samoobrane, okrenuli leđa institucijama i vratili se samima sebi. Aktualnost pojmova **alijenacija** i **autentičnost** usko je povezana s uvjerenjem da čovjek može otkriti svoj pravi identitet tek onda kad se oslobodi uloga koje mu nameće društvo. Suprotno hipokriziji i otuđenosti, koje vladaju u poslovnom, političkom i društvenom životu, javlja se težnja za iskrenim i poštenim odnosima u svakom pogledu.

Većina se suvremenih država postarala ograditi od represivnih institucija hitlerovskog i staljinističkog tipa. Pritom im je, naravno, bila prva briga da razviju i učvrste svoje vlastite institucije. No, ni one se nisu odrekle represivnih postupaka. I njima su potrebni savitljivi ljudi. Za one koji se suprotstavljaju i dalje postoje razne sankcije na razini državne regulative pomoću kojih ih se može odvojiti od sredstava za život, lišiti slobode itd, te tako vršiti pritisak ne samo na njih, već i na svakog građanina koji je potencijalno sklon da pođe njihovim stopama. Zbog toga u raznim državama postoje razni kriteriji, no svi polaze od pretpostavke da je lojalan i predan rad u postojećim institucijama ne samo dužnost, nego i čast za svakog građanina, pa se stoga mora kažnjavati i dovoditi u liniju sve one koji to na ovaj ili onaj način ne uvažavaju. Kao primjer, možemo navesti kriterij »antiamerikanizam«, »antisovjetizam«, zatim svojstva koja prema zapadnonjemačkom ustavu podvode građanima pod kategoriju »zabrane zapošljavanja« (Berufsverbot), pa kriterij »moralno-političke podobnosti« itd. Sve ove formule stoje u osnovi stvaranja takozvanih »crnih lista«, čiji značaj se ne mjeri toliko brojem ljudi koje obuhvaćaju koliko uvijek prisutnom mogućnošću da bilo koji građanin bude uključen u njih, što znači da se oficijalno pozivanje na ljudska prava u uvjetima njihovog postojanja pretvara u čistu hipokriziju.

Dakle, kad, supermoderna država zaodjeva svoje institucije oreolom časti i digniteta, ona to radi pod cijenu gaženja ljudske časti i digniteta,

jer je sve više sklona da ne razlikuje ljude od zamjenljivih dijelova efikasnog mehanizma. To je situacija u kojoj se ljudsko poštenje i originalnost sve manje isplaćuje.⁴

No brzo se pokazalo da se drastično potiskivanje i gaženje ljudskog ne isplaćuje ni s gledišta modernih institucija. To je jasno došlo do izražaja na nirnberškom procesu, gdje je otvoreno rečeno da je čovjek osobno odgovoran za svoja djela, bez obzira što se nalazio u okviru institucija i što je djelovalo u skladu s njihovim prerogativama. Odatle slijedi da čast nije neko institucionalno svojstvo, koje se može odvojiti od ličnog poštenja i dostojanstva, već da je i ona izvorno utemeljena u samom čovjeku, pa smjesta dolazi u pitanje čim su ova druga svojstva ugrožena.

Na kraju u zaključku ovog razmatranja teško se oteti dojmu da gledište u potpunoj preživjelosti pojma časti odražava stanje u kojem je čovjek postao pravi bogalj. Naime, s jedne strane, njega se svodi na imaoća materijalnih dobara, koji je čista nula ukoliko ništa ne posjeduje, a s druge strane se tvrdi da može naći samog sebe jedino ako se poistoveti s institucijama. Time se čovjek vraća u položaj djeteta koje još nije sposobno da se brani pa ga se može uvrijediti, ali ga se ne može pogrditi. To mnogo ne zabrinjava one pojedince koji su u cijenu svog napredovanja uspješno uključili i prodavanje samih sebe. No, mnogima to očito ne uspijeva, o čemu svjedoči stalni porast ljudi u duševnim bolnicama, zatvorima i koncentracionim logorima. Za ovo razmatranje su posebno značajni slučajevi ponosnog prkosa, koje ništa ne može obuzdati pa ni svijest o neposrednoj smrtnoj opasnosti. Što da kažemo o zatvoreniku u istražnom zatvoru, koji je potpuno bespomoćan, kojeg muče i vrijeđaju, koji zna što ga čeka, no koji usprkos tome nalazi snage da pljune u lice svojim mučiteljima? I zar se to isto ne događa kad se narod otvoreno suprotstavi nadmoćnom tlačitelju? Šta bi ljudima u takvom slučaju preostalo kad nebi bilo ponosa, časti i dostojanstva?

⁴ Originalnost je moguća i u određenim granicama, dapače, poželjna kad se tiče vanjskih banalnih stvari kao što je učešće u odlučivanju o nebitnim pitanjima ili kreiranje »posebnog stila«, pa bilo da se radi o odijevanju, ljubavi ili mišljenju. Tamo gdje nema stvarnih alternativa, razlike stila sadrže iluziju izbora.

Ivan Kuvačić

**ON THE CONCEPTS OF HONOR DIGNITY, HUMAN RIGHTS IN LIGHT
OF THE CO-RELATIONSHIP OF THE HUMAN AND THE INSTITUTIONAL**

(Summary)

The concepts of »honor«, »dignity« and »human rights« are discussed in this paper. Is »honor« a »feudal concept« which has no place in modern society? Out of the ruins of the concept of honor, hasn't the concept of human dignity arisen, a concept which does not have its foundation in social institutions but rather in the self-consciousness of the independent personality? Along with the integrity and dignity of the individual go declarations on human rights which are a doubtless attainment of bourgeois society. These are freedom, the striving for happiness, the inviolability of the personality, protection in the face of the pressure of authority, free speech and press. In many socialist societies, not only is this heritage endangered, but also the very basis upon which it rests, the right to human life, brutally abolished. Neither the sanctity of the personality accused at the time of investigation nor the right to professional defense counsel is recognized. In this manner, the right to life is not a right, but rather life is only a consequence of the good will of those who rule. Furthermore, in contemporary bourgeois society, the right to different opinions and actions is more and more curbed. This is not merely a matter of the monopoly of the state on the use of violence, but also of a monopoly on truth. This is a situation in which resistance unavoidably also follows the form of violence. At the end, it is concluded that pride, honor and dignity are inalienable human traits which gain in importance the more general control and repression grow and become stronger.